

KUPIŠKĖNO SAKMĖ

Iš visos širdies teikiu [...] šią liūdniausią iš visų mano knygą.

JUOZAS BALTUŠIS

Seniai buvau besklaidęs *Sakmę apie Juza*.

Vėl atsiverčiau ją ir užtikau autografa, skirtą mano šeimai ir pacituotą kaip šio teksto epigrafą. Jame nuskambėjęs žodis („liūdniausia“) apibūdina ne tik knygą, bet ir jos liudijimus apie autorių, visas kitas Juozo Baltušio knygas ir gal net visą jo gyvenimą. Ar bereikia kito žodžio palydinti knygą pas naujus skaitytojus?

Pats J. Baltušis romano epigrafu pasirinko dveilį iš „smagiųjų kupiškėnų dainų“:

Pamatyčiu ir pažinčia,
Kas ataina kelaliu...

Abu epigrafus mano akys protui teikia kaip vieną: štai – pamačiau ir pažinau šaipaus kupiškėno liūdesį, – ir savąjį, tą keleivį pasitinkančio skaitytojo, liūdesį iš knygoje papasakoto Juzos gyvenimo, – jau tikrai viso, mirties ištikto.

„Šonu palinko Juza“, – toks paskutinis romano sakinytis, įrašytas, beje, ne pirmoje (1979) knygos laidoje, o vėliau, rengiant spaudai naujas romano laidas, autoriui ieškant ir lyginant jį su kitais, pranešančiais skaitytojui vis tą patį: anksčiau ar vėliau plyšta kiekvieno keleivio širdis.

To sakinio nematau paskutinėje dar gyvoj Baltušio aprobeutoje romano laidoje (1989), bet jis, tas sakinytis, šiam mano straipsniui reikalingas.

O gal visai nereikia paties autoriaus žodžių apie savo knygą? Ji parašyta. Viskas – joje. Tad gal, kaip dabar ir pageidauja ne vienas literatūros tyrėjas, užmirškim autorių, beje, jau senokai lyg Juza „šonu palinkusį“ prie savo baltmargių raštų. Tą patį, kurio knygas skaitytojai ne tik dievino bet ir degino. 1990 metais anykštėnai išbraukė jį iš miesto garbės piliečių sąrašo. Liaudies rašytojo vardas, suteiktas jam sovietinių valdininkų, imtas tarti su ironija. Nes *Sakmės* autoriaus jos skaitytojai nematė ar nesutiko mūsų dainuojančios revoliucijos, Atgimimo, kelyje. Tiesa, tuomet J. Baltušis jau buvo peržengęs aštuoniasdešimtmetį, bet ir vyresnį nei jis stovėta Baltijos kelyje. Be to, SSSR televizija paskelbė jo abejones, ar tikrai laisvę ir nepriklausomybę Sąjūdis neša Lietuvai. Per įsiplieskusias politines kovas J. Baltušio prosovietinių žodžių užgauti, net įskaudinti kai kurie skaitytojai ir šiandien, jei sutiktų atsiversti jo knygą, tai gal nebent be autoriaus pavardės ant viršelio.

Tik ar derėtų ką slėpti? Ir sovietmety, ir šiandien apie *Sakmės* autorių jo paties ir kitų viskas jau surašyta, išsakyta, persakyta. (Tereikia atsiversti enciklopedinius žinytus.) Dešimtmečius buvo kuriamas ir sukurtas „Baltušio mitas“. Nelengva jame skirti tai, kas tikra, nuo to, kas pramanyta. Tad vieną kitą smulkmeną pravartu pakartoti ar pridurti. O tik tada – pamatyti ir pažinti rašytoją jo gyvenimo kelyje. Jo „Sakmėje“.

Juozas Baltušis (tikr. vardas ir pavardė Albertas Juozėnas) gimė 1909 metų balandžio 14 dieną Rygoje. (Tėvai, Karolis Juozėnas nuo Svėdasų ir Marija Baltušytė nuo Kupiškio, į šį miestą buvo atvykę uždarbiauti.) Pirmąjį pasaulinį karą Albertas su tėvais praleido Maskvoje, Nižnyj Novgorode ir

Carycine. 1918 m. grįžo į motinos tėvoniją – Puponių kaimą (Kupiškio r.). Čia baigė tris pradinės mokyklos skyrius, dirbo. 1929 m. atvyko į Kauną. Pradėjo rašyti. Pirmasis apsakymas („Raudonlapiai runkeliai“) išspausdintas 1932 m. Kazio Borutos įkurtame almanache *Darbas*. K. Boruta padeda jam pasirinkti literatūrinį Juozo Baltušio slapyvardį, kuris vėliau taps vieninteliu rašytojo vardu ir pavarde. Paakina eiti „realizmo“ keliu: rašyti tik apie tai, ką pats matė, išgyveno, patyrė. Pirmoji apsakymų knyga (*Savaitė prasideda gerai*) išleista 1940 m. Liko, anot jo paties, mažamokslis. Knygų skaitymas tapo jam vienintele mokslų ir meno akademija. Beje, erudicija ir retorikos įgūdžiais retas kuris galėjo su J. Baltušiu varžytis. Įgimtas pasakotojo talentas tapo profesionalia iškalba, apie ją, ypač jos sąmojaus kibirkštis, sklisdavo legendos.

Ilgą laiką (iki 1940 m.) buvo darbininkas, vėliau, įvedus Lietuvoje sovietinę valdžią, – dirbo labai įvairių literatūrinį, administracinį, politinį visuomeninį darbą. Antrąjį pasaulinį karą praleido Rusijoje, 1943 m. įstojo į SSKP, buvo renkamas arba skiriamas į aukštus postus (vadovavo LSSR radijo komitetui, Kinematografijos darbuotojų sąjungai, Taikos gynimo komitetui, redagavo LSSR rašytojų sąjungos žurnalą *Pergalė*, buvo renkamas LSSR rašytojų sąjungos valdybos nariu ir jos sekretoriumi, LSSR AT deputatu, pirmininko pavaduotoju).

Margas pareigų lapas, sąmoninga („partinė“) sovietinės santvarkos rėmėjo pozicija iš dalies paaiškina šakotą literatūrinių J. Baltušio interesų medį: po 1940-ųjų jis rašys ne tik prozą, bet ir dramas, kino scenarijus, apybraižas. Anuometinė literatūros kritika pastebės ir palankiai vertins autoriaus pastangas rašyti pagal „socialistinio realizmo“ metodą. Jam paskirta valstybinė premija, suteiktas liaudies rašytojo garbės vardas, dukart (1959–1969 ir 1974–1988) išleisti „Raštai“.

Tokie faktai, ir juos išvardijęs turėčiau priminti, kad kiekvieno autoriaus teisė į savo vardą prie kūrinio – šventa, ir jokiomis aplinkybėmis ji neturėtų būti užmiršta, o ir aš pats, atskyręs J. Baltušį nuo jo *Sakmės apie Juzą*, negalėčiau šios pratarmės tęsti.

Viena vertus, prie šios knygos nelimpa postmodernūs diskursai, net simboliškai telaidojantys autorių, o skaitytojo dėmesį nukreipiantys vien į tekstą.

Kita vertus, esu tikras, kad ne tik tradicinė kultūrinė istorinė analizė bet ir kitokia – psichoanalitinė, egzistencialistinė, struktūralistinė, poststruktūralistinė, dekonstrukcinė, postkolonialistinė – literatūros tyrimo strategija būtų vaisinga.

Apie tai jau yra ir bus parašyta¹.

Tačiau bet kurioje literatūros sampratoje *Sakmė apie Juzą* – išskirtinė savo žanru, meninės raiškos forma, veikėjų keliamais klausimais skaitytojui, autoriaus patirtimi ir skaitytojo galimybėmis palyginti ją su savąja patirtimi.

Pirmiausia, kaip minėta, ši knyga labai daug ką pasako apie autorių. Ji – simbolinė J. Baltušio autobiografija, parašyta itin gražia ir turtinga aukštaičių tarpe, sodria leksika, kruopščiai nušlifluota patyrusio literatūros meistro plunksna. Trumpi ir paprasti savo pirmine prasme, neįprastu – poezijos – ritmu susirikiuojantys romano sakiniai kelia ypatingo stiliaus lengvumo ir grakštumo įspūdį.

Tačiau kodėl – autobiografija? Ar ne pernelyg drąsu šitaip teigti? Juk romanas visada yra romanas, vien mitinė jo autoriaus ir personažų tapatybė, nors ir kaip dažnai, tarkim, G. Flaubert'as (G. Floberas) kartotų: „Ponia Bovari – tai aš“. Teksto asmeniškumas *Sakmėje apie Juzą* yra pakeistas, paverstas kitais asmenimis, pramanytais naratyvo elementais. Štai – Juza iš *Sakmės* gyvena ir numiršta Kairabalėje. Nepanašu į autobiografiją. Ar daug perskaitėme autobiografijų, kuriose aprašyta autoriaus mirtis? Sava mirtis juk nei pavejama, nei pralenkiama.

¹ Žr.: Aurelija Juodytė-Žižienė, „Tarp kūrybiškumo ir stereotipų“, *Darbai ir dienos*, 2002, Nr. 29, p. 7–46.

Sakmiškos, mitologinės dimensijos, primenančios pasaulio kūrimą, nurodo, kad autoriaus ir pagrindinio romano personažo likimų tapatumas – ne naratyvinėje, o semantinėje ir, be abejonės, figūratyvinėje (kalbos, stiliaus) teksto erdvėje.

Tai nereiškia, kad į *Sakmę* nesudėti esminiai J. Baltušio gyvenimo, jo ir kaip kaimiečio, ir kaip miestiečio – rašytojo ir kultūros veikėjo – vaizdiniai. Sakyčiau, joje yra visa, kas tik galėjo pavirsti tokiais bendrais dalykais romane. Dėl to prieš mus – ne paprasta, o literatūrinė, t. y. simbolinė, kitaip – intelektualinė, slaptoji rašytojo autobiografija. Joje „suprojektuoti“ asmeniniai klausimai ir atradimai, kurie buvo individualiai išskentėti, paties autoriaus protu ir širdimi išmėginti, savomis klaidomis jų tiesa (ar jos iliuzija) patikrinta. Tai nereiškia, kad joje nėra likę klaidų ar iliuzijų.

Skaitytojas gal žino, kad romanas turėjo pagrindinio personažo prototipą – Juozą Bukėną, slėpinimą atsiskyrėlį iš Medinų (miško) nuo Puponių kaimo, brangaus autoriaus motinai ir jam pačiam. Tačiau tasai keistuolis (jau palaidotas Puponių kapinaitėse) autoriui – tik pirmasis atramos taškas, iš kurio knygoje vėliau beveik nieko neliko. Prototipas, atrodo, netrukdė, kad (Albertas) Juozėnas glaustų Juozą (Baltušį), ir visas jų trejetas virstų vienu Juza. Pagrindinis veikėjas neturi pavardės, ir reikšmingas atrodo jo biblinis vardas Juozapas. Pasaulio kūrimo simboliais laikytini visų kitų personažų vardai. Juzos senelis Jokūbas primena apaštalus, mylimoji Vinciūnė – krikščionis kankinius, sesuo Uršulė – hunų žiaurumus. Ne tik Juzos brolio ir sūnėno, bet Vinciūnės sūnaus vardas yra tas pats – Adomas.

Visa tai – užuominos į krikščionišką pasaulio pradžia, aštuntąją jo kūrimo dieną. Jau ir ankstyvesnėse savo knygoje rašytojas bandė mums pasakoti apie savąjį požiūrį į žmogaus savarankiškumą, darbštumą ir gebėjimą kurti vienam, apie grožio ir laisvės sąsajas, tačiau jas vadinčiau medžiaga *Sakmei apie Juzą*. Stropesnis skaitytojas įžvelgia: ir *Parduotos vasaros*, ir *Su kuo valgyta druska* tėra *Sakmės apie Juzą* rašymo prasmės paieška.

Mitu derėtų vadinti šios knygos atsitiktinumą – netikėtą jos radimąsi. Ji negalėjo likti neparašyta.

Romano istorija, man regis, atskleidžia, kokia svarbi ir didelė autoriui buvo literatūrinės išpažinties trauka. Apie būsimą knygą viešai autoriaus tikrai mažai kalbėta, bet ji buvo kantriai rašoma ne vienerius metus. J. Baltušio biografai mini, kad šios knygos pirmieji sakiniai buvo užrašyti 1972 m. balandžio 15 d. Tais metais rašytojas pradeda ir baigia pirmąją memuarų *Su kuo valgyta druska* dalį. Beveik ketverius metus užtrunka rašydamas antrąjį *Druskos* tomą (išleistą 1976 m.). Tada sėda prie stalo, kad parašytų trečiąjį. Jis taip ir liko neparašytas, o 1978 m. birželį ant leidėjų stalo buvo padėtas tarmišku vardu „Juza“ pavadintas rankraštis.

Autorinė paantraštė – „lyrinė autobiografija“. Tokia pirmoji žanrinė nuoroda. Sakyčiau, netikėta, taikli.

Šiek tiek pasvarstęs, J. Baltušis nurodė, kad tai – apysaka. Pirmųjų „Juzos“ skaitytojų iš leidyklos įspūdžiai paskatino autorių iš naujo apsispręsti: ne, parašyta ne apysaka, o romanas. Be to, ne „Juza“, o *Sakmė apie Juzą*. (Romanu, beje, J. Baltušis pavadino ir noveles *Parduotos vasaros*.) Trečiajame *Juzos* leidime (1981) žanrinė nuoroda „romanas“ išnyksta, vėliau vėl atsiranda¹.

Buvo, beje, metas, kai romano žanras atrodė ne tik apibrėžiamas, bet ir suvokiamas kaip aukščiausia prozos meistriškumo praba. Žymiausi lietuvių novelistai tada varžėsi dėl vietos romanistų gretose.

Gal ir J. Baltušio patikėta: pagaliau parašytas tikras kūrinys. Romanas. Pirmas ir gal paskutinis, vienintelis. Būti vieninteliui reikė: nekartoti ir savęs, ir kitų.

Sakmiškas romanas J. Baltušiu nebuvo nežinoma pasakojimo rūšis. *Sakmė apie Juzą* daug kuo primena kitų autorių stilistinius ir prasminius ieškojimus. Kritikų ginčytasi dėl jos panašumų į K. Hamsuno, R.

¹ Juozas Baltušis, *Sakmė apie Juzą*, Raštai, 6 t., Vilnius: Vaga, 1983; ir 1989 m. tos pačios leidyklos leidime su Vytauto Kazimiero Jonyno iliustracijomis.

Rolland'o (Rolano), N. Kazanzakio romanus¹. Įspūdingas yra lietuviškų sakmių lobynas. Tai veikė ne tik poeziją. V. Krėvė, K. Boruta, P. Treinys ir kiti lietuvių prozininkai savitai ir vaisingai naudojo sakmės poetiką.

J. Baltušis, kaip ir kiti literatūrinių sakmių kūrėjai, *Sakmė apie Juzą* pasirinko paprastą siužetą – naujakurys sėkmingai įveikia pelkę ir kitas įkurtuvių negandas, o pagrindinio personažo įtaka yra lemtinga gamtai ir žmonėms. Svarbūs joje jau minėti bibliniai motyvai. Paties autoriaus žodžiais, romanas-pasakojimas apie „vieną žmogų, jo gyvenimą, jo likimą“. Kartu tai įvairiai pasakojama meilės istorija: romantiška meilė Vinciūnei (Moteriai), mitinė meilė antropomorfinei žemei (Gamtai), istorinė meilė tėviškei (Tėvynei), pagaliau – tragiška meilė susikurtai tikrovei – ūkiui Kairabalėje.

Visa tai itin lietuviška: siužetui tautinės motyvacijos paieškota istorijoje, psichologijoje, politikoje.

Žmogaus kojai neįžengiamame raiste, Kairabalėje, nuo meilės Vinciūnei (likusios be atsako) pasislėpęs, pats kitos moters, Karusės, meilę atstūmęs, neliestos žemės („viksvyno“) užkariauti išėjęs, senelio Jokūbo „slaptatakį“ į savo kalvą – arimus – vienui vienas sergėjęs, iš mirties nagų ir lietuvių, ir rusų, ir žydų gelbėjęs, jį įsimylėjusios moters ir savo brolio Adomo bei mylimosios Vinciūnės sūnų likimus nulėmęs, per keliasdešimt metų visas santvarkų kaitos ir karų sumaištis perėjęs, „šviesios“ Lietuvos ateities („kolūkio“) savu nepavadinęs, – Juza miršta. Numiršta gal iš nevilties, nes širdis išsveria ne viską, o mirtis – irgi lieptas, „slaptatakis“ sielai pasitraukti iš Kairabalės, iš vienatvės.

Drauge – tai daugybinis tos viską gimdančios ir naikinančios meilės ratas, o jame – toks pat daugiabalsis Juzos šauksmas (ne aidas!) atsiliepiant į Kairabalės „dūsavimus“.

Šitaip ar kitaip persakytas romano siužetas neatrodo originalus. Atsiskyrėlio gyvenimas, robinzonams būtinas išradingumas, artimų žmonių mirtys, tarptautinės ar „klasinės“ nesantaikos šuorai per Kairabalėje iškilusią gražią sodybą, primenantys Juzai, kad jis nėra vienas pasaulyje, – žinomi motyvai anuometinėje lietuvių prozoje. Gal tai net schemos, apie kurias galima pasakyti: nereikalingos, meninę kūrinio visumą ardančios politinės interpretacijos.

Tačiau jau minėta, kad politika, nepaliamajai krypusi kairėn, buvo J. Baltušio gyvenimo dalis. Ir įstaigai skirtoje, ir literatūrinėje autobiografijoje jos vengti būtų šventvagiška. Ir autoriui, ir mums, skaitytojams. Ši politinė laikysena negalėjo nedaryti poveikio rašytojo karjerai, tačiau kažin ar tas paraliteratūrinis J. Baltušio pareigas (eitas jį išrinkus ar paskyrus) galima laikyti užmokesčiu, kurį jis gaudavo iš valdžios už talento stygių. Atvirkščiai, rašytojo talentu sovietiniai ideologai apmokėdavo savas investicijas.

Matyt, ne pakartoti savi ir svetimi romano siužeto ratilai, o visai kas kita romano tekstą paverčia tuo, ką pavadinčiau vaizdinga Juzos gyvenimo hiperbole, kurioje kai kas yra metafora – perkelta, kai kas – metonimija, taigi sukeista, kai kas – simbolis, tai yra sintezė ir ženklas tų liūdnojų pastangų, kuriomis autoriaus mėginta pakeisti save, kitus ar net viską, su kuo jam buvo lemta susitikti. Toji romaną kūrusi ir tebekuriami jėga – autoriaus nepasitenkinimas tuo, ką jis suskubo padaryti, kad ir kaip darbštumu su savo personažu Juza lenktyniavo.

Kairabalė – vaizduotės pasaulis, kuriame buvo galima keisti, pertvarkyti nenusisėkusį kitą gyvenimą.

Tik ar tikrai viską galima pertvarkyti ir kaip nori gyventi savoje vaizduotėje?

Vos pradėjęs romaną (1972), autorius viename laišku prisipažino: „išsakau, kas susikaupė širdy dešimtimis mano gyvenimo metų. Dievas žino, kaip pasiseks, viena težinau: būtinai turiu parašyti šitą romanėlį, būtinai išsakyti, kas susikaupė. Tada ir mirti bus lengviau: mažai ką bepašiu į karštą“².

Beveik pranašingi žodžiai. Nėra juose nebent nuplėštinių kalendoriaus lapelių: nuo dienos, kurią pačioje 1978 m. birželio pradžioje „Juza palinko šonu“ Kairabalėje, iki paskutinio rašytojo atodūsi

¹ Žr.: Kazys Ambrasas, *Skaitau Baltušį...*, Vilnius: Vaga, 1986, p. 275–276.

² Kazys Ambrasas, *op. cit.*, p. 257.

(1991 m. vasario 4 d.) universitetinės ligoninės Antakalnyje palatoje prabėgs per trylika metų.

Labai permainingų ir Lietuvai, ir J. Baltušiu.

Sakmė jau buvo parašyta, skaitoma, giriama, ir pats autorius, nors ir taisinėjo romaną, rengdamas naujus jo leidimus, jau privalėjo regėti knygą ne tik kaip pragyventą gyvenimą. Knyga – lėmėja. Lyg Antikos dievų juokas virš graikų galvų. Gal reikėjo, bet ar įmanoma buvo gyventi pagal ją? Pagal Juzą. Jau vien dėl to šis romanas turėtų būti labai įdomus ne tik rašytojo žodžio magijos užburtiems, literatūrinių įvaizdžių apžavėtiems skaitytojams, bet ir įtūžusiems jo kritikams. Ir pamatyti liūdesio sklidiną jo širdį.

Apie tai gal niekas viešai plačiau nėra rašęs, nors daug kritikų yra išanalizavę, nuodugnai išnarstę ir vėl sudėję *Sakmę*. Ypač greitai analitikų buvo pastebėtas ypatingas gamtos vaidmuo, – ji vadinama ne fonu ar veiksmo peizažu, o savitu ir lygiaverčiu romano veikėju¹.

Kalba ir stilistinės vingrybės, panašiai kaip A. Baranausko „Anykščių šilelyje“, padeda skaitytojui kartu su pasakotoju atrasti gamtos (Kairabalės) grožį. Tai – tiesa. Štai, pavyzdžiui, kaip kimsyne pamatomi vargstantys berželiai:

Kiek tiktai minė Juzą, nuo pat mažens, kai dar su seneliu Jokūbu ateidavo į Kairabalę, vis tokie ir tokie buvo: lapeliukai smulkūs, pusiau juodi, ir tošis ant jų kamienų ne tošis, tiktai pleiskanos pilkos, nušiurpusios. Iš vardo beržai, o iš tikrųjų – pilkuonėliai, išgurgulavę bado rievėmis ir guzais, geležiniais tinuliais išliedinę kiekvieną tarpušakį. Žinoma, tabokinę iš jų liemenėlio išsitekintum gražią, skurdo išsmaugtais tokių rėvių raštais, kad pasislėpk prieš juos su visais gražumais, kokius išrašo saulė ir riebi žemė arba prigudrauja žmogus.²

Tačiau Kairabalė nėra viršesnė už Juzą, – pasaulį žmogaus, panašaus ir nepanašaus į vargo berželį, aprašytą su tokia meile, kad ir kaip giliai jis būtų įaugęs į senelio ir savo paties kalvą. Svarbiausios – nacionalinės, istorinės, psichologinės ir etinės romano dimensijos, tad šiuo atžvilgiu dažniausiai ir būdavo aptarinėjamos semantinės visų personažų ir vaizdų reikšmės.

Ar šiandien jos yra tos pačios, kaip ir romanui pasirodžius? Iš dalies – tokios pačios, nes juk liko galimybių interpretuoti knygą pagal anuometinės kritikos (K. Ambraso, E. Bukelienės, P. Bražėno, V. Kubiliaus straipsniuose) įvardytus kriterijus, arba pagal paties autoriaus pabrėžtus „lietuvių tautos laimės, gerovės, kultūros“ raidos principus. Vis dėlto, prabėgus trisdešimčiai metų, dar sykį Lietuvoje pasikeitus santvarkai – atkūrus nepriklausomybę, skaitytojui daug kas atrodo kitaip, nuvertėja seni, skaidrėja nauji autoriaus užkoduoti „socialiniai pranešimai“. Vienas senųjų: sakmėje-himne neįtikėtinais darbščiam ir gyvybingam lietuviui (nei „samdytojui, nei samdiniui“, o „valstiečiui, turinčiam žemės lopą, rankas ir tradicinę žemdirbių tautos meilę darbui“³) skamba padėka ne tik jį maitinančiai žemei ir kultūrai, bet ir istorinei pažangai, kurios lygtys jau išspręstos, dėsniai jau surašyti, leidimas dirbti duotas.

Šiandienė skaitytojo patirtis ieško ir ko kito. Jo laimė – suranda. *Sakmės* poetika pakenčia net marksistinę istorinės pažangos mitą, nes jis jau sukasi naujų pasaulio susivienijimo, jo globalizacijos idėjų karuselėje.

Taigi liūdesys, kuris sugnybia man širdį šiandien atsivertus knygą, nėra vien *Sakmės apie Juzą* liūdesys. Jis kyla ne tik iš romano, bet ir iš mano atminties, ne tokios ir trumpos, porą dešimtmečių trukusios pažinties su J. Baltušiu, iš ilgų ir, manyčiau, širdingų pokalbių su juo, ypač – vieno, jau paskutiniojo, ištikusio mudu jau minėtoje universitetinėje ligoninėje, kur kiekviena valanda artino „baltai išklojėtus drobės marškinius“, prie kurių keleiviui nuo Kupiškio tereikėjo „palinkti“.

„Nesu priešas Lietuvai. Aš norėjau... ir norėčiau likti pačiu savimi.“

¹ Petras Bražėnas, *Romano šiokiadieniai ir šventės*, Vilnius: Vaga, 1983, p. 49–54.

² Juozas Baltušis, *Sakmė apie Juzą*, Vilnius: Vaga, 1989, p. 47–48.

³ Petras Bražėnas, *op. cit.*, p. 59.

Tiek primenu sau ir kitiems tikrai svarbaus, J. Baltušio ištarto man 1991 metų sausio paskutiniąją naktį. Gyventi jam buvo likę vos kelios dienos ir naktys. „Skalsu kalbos“, gal tepridurtų Juza iš Kairabalės.

Manasis liūdesys kyla ir iš Rašytojų sąjungos, kurioje Lietuvos atgimimo Sąjūdžio metais dirbau, vestibulio, užgriozdinto Baltušiu nusivylusių skaitytojų suneštais jo raštais, ir iš nepatenkintų „jedinstvininkų“ – Lietuvos nepriklausomybės priešininkų – žvilgsnių, palydinčių K. Sirvydo gatvėje mūsų, rašytojų, gedulingą procesiją į Antakalnio kapines. Kodėl ne ant jų, o ant mūsų pečių iškeltas ir nešamas karstas?

Užmirškime tuos žvilgsnius ir gal pasakykime, kad tikrai nedaug kas atėjo atsisveikinti su velioniu, ir mažai tetrūko, kad kapinių ant Sapieginės kalvų vartai Vilniuje būtų likę uždaryti vienam žymiausių XX a. lietuvių rašytojų. (Visai neseniai jose buvo laidojamos Sausio tryliktosios aukos.) Tačiau viskas juk buvo jau surašyta *Sakmėje*. Kur Juzai dėtis „palinkus šonu“? Kur ir kas toji jo Kairabalė? Gal Puponių kaimas? Medinų miškas? Lietuvos rašytojų sąjungoje pasitarus (ir susitarus) su velionio žmona Monika Mironaite, monsinjoru Kazimieru Vasiliausku, buvo rūpintis velionį palaidoti su talentingam rašytojui derama pagarba, nors pagal formalų jo testamentą viskas galėjo vykti kitur ir paprasčiau.

Toks šio lietuvių rašytojo likimas: būti ne tik rašytoju. Gyvenimo viksvynuose jam reikėjo eiti savosios kalvos link, eiti literatūros „slaptakiu“, nusprūstant nuo jo, peržengiant literatūros ribas. Įklimpstant raiste, liūdnai virš jo palinkstant „pilkuonėliu berželiu“, gurguliuojant kupiškėno charakterio geležiai.

Jauniems (viliuosi – ir dėmesingiems) *Sakmės apie Juzą* skaitytojams manosios metaforos gal mažai ką tesako. Ne itin ir reikalingos. Man pačiam jos – šios knygos skaitymo ypatingos patirties etinės, politinės ir psichologinės mįslės. Jas įdomu ir verta bandyti įminti. Pernelyg paprasta perskaityti *Sakmę apie Juzą* kreipiant dėmesį tik į pirmiausiai pastebimas ir dažniausiai minimas šios sakmės apie kupiškėno širdį estetines puses – aukštaitiškos kalbos turtingumą ir vaizdingumą, siužeto meistrystę, simbolinių personažų ir jų charakterių tikroviškumą.

Literatūros aukso smiltys *Sakmėje apie Juzą* blyksi daug giliau. Nesame pernelyg turtingi, kad nepastebėtume jų, kad tos smiltys, autoriaus liūdesio apšviestos, pačios nesušvistų mums, skaitytojams, džiugia literatūros šviesa.

2007 04 14

Vytautas Martinkus, „Kupiškėno sakmė“, in: Juozas Baltušis, *Sakmė apie Juzą*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2007, p. 5–16.